

A VALÓ SZÓFAJI MIVOLTÁRÓL

Ács Károly verseiből való példákkal

C S E H M Á R T A

Pusztán a szóalak alapján a szó szófaji értékéről határozni sohasem tanácsos. A szó szófaji értékét a használati értéke határozza meg, a hangsor (a hangalak) törvényszerűen csak (egy vagy több) értéklehetőséget kínál föl (l. azonosalakúság, többszófajúság, alkalmi szófajváltás). Ennek a törvényszerűségnek a megnyilvánulásait láthatjuk pl. bizonyos igék befejezett melléknévi igenévi származékának és egyes múlt idejű igealakjainak gyakori azonosalakúságában – erről korábban már volt szó.

Annak megfigyelésére, hogy a szó használati értékének a szó szófaji értékét illetően meghatározó szerepe van, a *van* létige folyamatos melléknévi igenévének, a *való*-nak bizonyos alakjai és származékai is jó alapul szolgálhatnak. Az itt következő verssorokban, versrészletekben ennek a többértékűségnek a megfigyelésére találunk alkalmas példákat. Példáim ezúttal is Ács Károly *Ráklépésben* című kötetéből valók; a tizenkét idézetben – szóként vagy szóelemként – a *való* (és alakváltozata, a ma már csak szóösszetételekben megjelenő *vala*) tizenkilencszer fordul elő.

- (1) Hőköl a szív, a dühös vadkan;
Egész más mesébe *való*.
Vattaszerű homály az agyban:
Kint is, bent is szítál a hó.
(Banális idill)
- (2) Felborított, szárazra vont csónak:
józanabbik arca a *valónak*.
(„Nádas tavon”)

- (3) álmaim álma
valóra válna
(Hegyek között)

Az (1)-ben igenév az állítmányi szerepű *való*, amely mellett határozói bővítményként viszonyragos főnév áll. Jelentése '(mesébe) illő', 'olyan, amely (mesébe) illik'.

A (2)-ben a *-nak*, a (3)-ban a *-ra* raggal toldalékolt *való* főnév, a *valóság*, *lét* szavak szinonimája. A főnevesülés, mint az ellipsisz jellegzetes esete, gyakori jelenség a melléknévi igevek, melléknévek között. Itt a szó jelentéstartalma mellett a tőhöz kapcsolódó rag is segít fölismerni a szófajváltás tényét és jellegét. A *válik* ige mellett a *valóra* igemódosító egészíti ki az ige jelentéstartalmát. A szerkezet a *megvalósul* szóval azonos jelentésű, így ez a lexikai képzésforma eseteként is értelmezhető: a *meg-* igekező és a *valós* (relatív) névszótból az *-ul* igeképzővel keletkezett igekező ige – igei értékű lexéma – egyenértékese a *valóra válik* – ugyancsak félig-meddig már lexikalizálódott, frazémaértékű – határozós szintagmának. Adynál ugyanebben a jelentésben a *valóságra válik* is olvasható. A *való* és a *valóság* egyenértékűségére ez a költői nyelvből fölmutatott párhuzam is utal. Továbbá a (10) példa első sorában a mondat tárgyaként megjelenő *valóságot* szóalak említhető meg itt, bár bizonyítékokkal a lexikográfia is szolgál: 1. pl. az ÉKsz.-ban a *való* jelentésszerkezetét (1461), még bővebb, részletezőbb leírásban pedig Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárának 6. kötetében (786–7).

A (4)-ben megjelenő *valóban* szó viszont nem egyszerűen a 'valóság' jelentésű tő és a *-ban* viszonyrag alkalmi kapcsolata, amelynek jelentése maradéktalanul levezethető a szóalak létrejöttében közreműködő szóelemek aktuális jelentéséből. A *valóban* itt a *tényleg, igazán* mondatjelentés-módosító szavak, ill. a „*megfelel a valóságnak az, hogy. . .*” mondat (1. ÉKsz.) jelentésével is rokon. Megerősítést, bizonyosságot fejezhet ki, ha állító mondat része, és akkor is, ha kérdő mondaté, mint a (4)-ben: ilyenkor a kérdéstartalom kiemelését, hangsúlyosabbá tételét szolgálja.

- (4) Életem
lényege:
valóban
élek-e?
(*Lényeg*)

A „tömbösödött” jelentés a szóalak „tömbösödésével” jár együtt (ugyanaz megfigyelhető a vele rokon értelmű *tényleg, igazán* szavakon is): még fölismere-

hetők ugyan a szóelemek, de már kezdetét vette az a folyamat, amely határozószavainkon, módosítószavainkon gyakran megfigyelhető az ti., hogy a szóalak tagoltságának elhomályosodása akár a teljes alaki motivátlansághoz is elvezethet. A *valóban* módosítóként való használatát illetően a (4)-ben megfigyelhető esetben erről még nem, csak arról lehet beszélni, hogy a szóalak elsődleges, helyviszonyra utaló jelentése az elvontabb és általánosabb másodlagos jelentés mögé szorult. Ennek a ragos szóalaknak a szófajiságában végbement változás azonban nem a szóvégi ragon múlik – a ragnak, láttuk a (2)-ben és a (3)-ban, és így tartják nyelvtanaink is – rendszerszerűleg ilyen hatása nincsen. (Toldalékaink közül a képző az, amely a tő szófaji értékének a megváltoztatására képes.) A szófaji érték megváltozására az ilyen szavak körében azért kerülhet sor mégis viszonylag gyakran, mert fölhasználhatóságuk köre kiszélesedett, jelentésszerkezetük összetettebbé, ill. többsíkúvá, a szó maga kétértelművé vált. A (4)-ben a *valóban* szó ilyen kettős értelműsége kétségtelenül a vers poétikai értékei közé tartozik. Az emberi élet értelmének, lényegének keresése akár kérdés formájában való fölvetésként – ez az idézett vers(részlet) „jelentése”. Csak az eddig megfogalmazott morfológiai vonatkozások alapján is a „válasz” (legalább) kétféle lehet: a) 'életemben az a lényeges, a fontos, hogy igazából teljes, értelmes, értékes emberi életet éljek'. Így értelmezve módosítószó a *valóban*; b) 'életemnek az a lényege, az kell, hogy lényeges legyen benne, hogy választ kapjak a kérdésre, kételyre, arra, hogy a reális valósághoz kötődnek-e a cselekedeteim, szándékaim, gondolataim, vagy csupán holmi magam teremtette, fiktív, képzelet szülte »valósághoz«'. Ebben az esetben a *valóban*-t a 'valóságban' jelentést hordozó ragos főnévnek tartjuk, s a *való* tő azonosítható a (2)-ben és a (3)-ban található *valónak*, *valóra* szóalakok *való* tövével.

A szerkezeti elemzés számára a leíró nyelvvizsgálat gyakorlata szerint akkor válik hozzáférhetetlenné egy szóelem, nyelvérzékünk számára akkor szűnik meg fölismerhető lenni, amikor elveszíti azt a tulajdonságát, hogy az osztályára, fajára jellemző módon szabadon kötődhet más, alkalmas szóelemekkel; pl. ha passzív válik, ha elveszíti termékenységét. Ilyen passzív szóelemként viselkedik sok általános, ill. határozatlan névmásunk és névmási határozószóink összetételi előtagjaként a *vala*, pontosabban a végén álló *-a* elem: az (5)–(11) példákban ilyen szóalakokban láthatjuk viszont: *valakire*, *valami* és *valamire*, *valamit*, *valahol*

- (5) A két szemed kék tavában
két gyönyörű kék halál van.
Az egyik az én halálom,
A másikat nem találom,

de *valakire* vár az is,
és *valamire* válasz is.
(Halál)

- (6) Hiába sírtak a fák,
hiába suhogott a fejsze;
valamit tud a világ
s rajtunk áll,
hogy el ne felejtse.
(Tudás)

- (7) Beszéltem erről-arról, csak beszéltem,
pedig mondani kellett *valamit*,
s hallgatni ott, hol igazabb csend.
(A születés pátosza)

- (8) A görcs feleereszt,
s lilán derengeni kezd
valami messzi cél . . .
(Dél)

- (9) Fa zúg:
zöld muzsikája
valami fontosat
elodáz.

Hullám sóhajt:
kék sóhajtása
valami nagyot
elmos.

Szikla sikolt:
ehér sikolya
valami újat
elrekeszt.
(Emlék, télben)

- (10) A *valóság*ot álmodom. Mint könyvben
betűk mögött az értelem, egy boldog
kép rajzolódik lelkem tükre lapján.
A vonzás megszűnt. Cseppfolyós homályban
valószínűtlen, ingó sziluettek.

Megáll a vágy, mint partot érő hullám,
 egy félbenmaradt, merev mozdulatnál.
 Jó így, nyugalmas. Elveszített testem
 még rángatózik fájós erejével,
 és játszanak még szívemmel, e véres,
 érzékeny, nagy haranggal a csalóka
 felbuzdulások, hazudó szerelmek –
 de mindez lent van, mélyen *valahol*.
 (Néhány komoly sor a halálról)

(11) *Valami valahol* megindult egyszer,

és most görög, gyorsuló kerekkel.
 Órület viszi, szerelmes harag,
 s majd *valahol* szelíden fönnakad.
 (Önarckép, félhomályban)

Nem szokás ugyan, de morfológiailag mindegyik kiemelt szót lehet tagolni, hiszen fölismerhető önálló szóelem bennük az utótag (itt a *ki, mi, hol*) továbbá (ha megjelenik) a szóvégi rag (itt a *-re, -t*). A *valá-*ról viszont csak nyelvtörténeti tanulmányok révén tudhatjuk, hogy köze van a *való*-hoz: alakváltozatok. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára ezzel kapcsolatban a következőképpen fogalmaz: „A *vala*-előtagú összetett szavak mondattani tapadással keletkeztek. A *vala*- előtag valamennyiükben határozatlanságot, bizonytalanságot fejez ki. Etimológiailag a *vala* a *való* igenévvvel azonos, ennek az igenév-képző más irányú fejlődésével alakult változata. [. . .] A legkorábban kialakult kapcsolatokban a *vala* jelzői szerepű, 'létező, (meg)levő, való' jelentésű volt; jelentésének elhomályosulásával vált általánosságot, határozatlanságot kifejező összetételi előtaggá” (3:1075–6).

A (többszörösen, illetve tovább-)képzett szavak töveként (többszörösen) összetett szavak előtagjaként, illetve belsejében a *való* – miként egyetlen más szó sem ilyen alaktani helyzetekben – nem szófajmeghatározó tényező. (A magyarban ugyanis a szóvégi képző, illetve szóösszetételekben az utótag – az összetétel „feje” – van ilyen pozícióban.) A *valóságot* szóalak szófaji érteke azért főnévi, mert a *-ság* morféma főnévképző; a *valótlan* a (12) utolsó sorában és a *valószínűtlen* a (10)-ben azért melléknevek, mert a *való-*, ill. *valószínű-*tövekhez a *-tlan, -tlen* melléknévképző járul. A *valószínű* melléknévértéke is egyértelmű, ám független a *való-* előtagtól, meghatározó szerepe ugyanis, mint rendszeren, a *szín* főnévből az *-ű* melléknévképzővel derivált *-színű* utótagnak van.

(12) Forduljatok el tőle
kíméletesen, nehogy arcotokban
magára véljen ismerni; hiába

húzódik majd *szánnivalóan* dőre
mosolyra pár félben hagyott vonása –
akkor jön rá, hogy mennyire *valótlan*.
(*Önarckép, félhomályban*)

Ha viszont a *való* utótag (ill. az utótag töve), mint a (12)-ben a *szánnivalóan* szó esetében, akkor a szófaji érték meghatározásakor a származékszavakra érvényes szabály az irányadó, azaz a szó szófaji értékét a szövegzáró képző minősége alapján kell megítélni.

A napjainkban érvényben lévő nyelvészeti megközelítések szerint két lehetőség közül választhatunk. Az egyik, az újabb lehetőség az, hogy az *-an* toldalékot képzőnek, határozószó-képzőnek fogadjuk el, s ennek értelmében a *szánnivalóan*-t határozószónak. A másik, a hagyományos eljárás szerint az *-an*-t ragnak vesszük, a szótó tehát a *szánnivaló* szóösszetétel. Így a *-való* utótag szófaji értékét kell megvizsgálni. A *való* származékszó, mint tudjuk, a szövegen a folyamatos melléknévi igenév *-ó* képzője áll, a szerkezeti elemzés tehát afele mutat, hogy a vizsgált szó igenév.

Az alaki vizsgáldást jelentéstani és szintaktikai mozzanatokkal kiegészítve szintén erre az eredményre jutunk: a *szánnivaló* szinonimái között ugyan melléknevek is vannak – pl. *szánalmas*, *síralmas*, *szerencsétlen*, *nyomorúságos*, –, de többségük melléknévi igenév – pl. *szánandó*, *szánalomkeltő*, *szánalomébresztő*, *szánalomgerjesztő* –, illetve olyan szószerkezet, amelynek melléknévi igenév az alaptagja – pl. *szánalomra méltó*, *sajnálatra méltó*, *szánalmat keltő*, *szánalmat ébresztő* stb. Határozói szerepkört a mondatban a *-n*, *-an*, *-en* toldalékkal valamennyi betölthet, így a szófajtani elemzés számára a döntő kérdés az marad, hogy ezt a toldalékot ragnak vagy képzőnek kell-e, helyesebb-e tartani.